

Πρόλογος

Κυρίες και κύριοι,

σάς καλωσορίζω σ' αυτή τη μικρή περιπλάνηση στη σκέψη που θα σας συντροφεύσει το βιβλίο αυτό. Μία βιβλιοθήκη ίσως το κατέτασσε στην πολιτική επιστήμη, στην πολιτική κοινωνιολογία ή στην κατηγορία του σχεδιασμού πολιτικής. Πιο περιγραφικά θα το χαρακτήριζα ως μία διαφορετική κοινωνικο-πολιτική προσέγγιση για να αναμορφώσουμε τη ζωή μας διά σχεδιασμένων κοινωνικών διεργασιών αποσκοπώντας στη δημιουργία μιας καλύτερης κοινωνίας.

Δεν απευθύνεται μόνον στην επιστημονική κοινότητα, αλλά και σε κάθε σκεπτόμενο άνθρωπο. Γι' αυτό δεν θα προχωρήσω σ' εξαντλητικές θεωρητικές αναλύσεις και θ' αποφεύγω να χρησιμοποιώ εξειδικευμένη επιστημονική ορολογία. Για μεγαλύτερη εμβάθυνση σε ποικίλες διαστάσεις, θα παραπέμπω συχνά στο προηγούμενο βιβλίο μου «Ο Τρίτος Τομέας: Μία γενική θεωρία. Δημοκρατία και κοινωνική πολιτική σε μετάβαση» (εκδόσεις Παπαζήση, 2013).

Ο ένας «κοινωνικός μηχανισμός» που θα μας απασχολήσει είναι ήδη γνωστός σε αρκετούς και αφορά στην Πρωτοβουλία για τη Δημιουργία της Βουλής της Κοινωνίας των Πολιτών. Ένα εγχείρημα που έφτασε στην υπογραφή της Ιδρυτικής Διακήρυξης και του Εσωτερικού Κανονισμού Λειτουργίας στις 9 Δεκεμβρίου 2009 από ογδόντα έξι Μη Κερδοσκοπικές – Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις -που έφτασαν τις εκατόν είκοσι- σε πανελλαδικό επίπεδο. Δεν θα μπορούσα να παραλείψω, εξ ου και μνημονεύω τα ονόματα όσων εργαστήκαμε από διαφορετικές Μ.Κ.Ο. στην τότε Οργανωτική Επιτροπή: Την Έλβνα Σηφάκη, τη Θεανώ Μανουδάκη, τη Μαρία Χατζηδάκη, τον Γιώργο Πίγκο, τη Σουλιτάνα Αγγελίδου, τον Γιάννη Κουτίβα, τη Σοφία Παπαναστασάτου.

Δεν ξεκίνησε τη λειτουργία της, όχι γιατί κάποιο άτομο ή οργάνωση αποχώρησε, αλλά για εντελώς διαφορετικούς λόγους. Αυτό που χρειάζεται να υπογραμμίσω είναι ότι όσες/οι συμμετείχαν ή συνυπέγραψαν τα σχετικά κείμενα δεν σημαίνει ότι συμφωνούν με τις απόψεις που αναπτύσσω σ' αυτό το βιβλίο. Ο δεύτερος μηχανισμός είναι σχεδόν άγνωστος και παραπέμπει στο Μανιφέστο των Κοινωνιστών που δημοσιοποιήθηκε κατά τις αρχές της οικονομικής κρίσης στη χώρα μας (2010). Ο συνδυασμός τους θεωρώ ότι μπορεί να αλλάξει πολλά στην ελληνική κοινωνία...

Έχει ενδιαφέρον ο τρόπος που σχεδιάστηκε η συγγραφή του. Ως αφηγήτρια εκκίνησης, αλλά και δημιουργικό κίνητρο, -γιατί όταν το έγγραφο φανταζόμουν ότι συζητούσα, ζήτησα από εννέα πρόσωπα με διαφορετικές γνωσιακές, επιστημονικές και ιδεολογικές αφηγήσεις να καταγράψουν ελεύθερα τις σκέψεις και τις παρατηρήσεις τους σε bullet points. Οι περισσότεροι δεν είχαν εμπλακεί στην Πρωτοβουλία, ενώ ορισμένες/οι πολύ περιορισμένα.

Βασικό κριτήριο της πρόσκλησής μου είναι ότι εκτιμώ τον τρόπο σκέψης τους. Όπως θα διαπιστώσει και η/ο αναγνώστρια/γνώστης η συμβολή τους ήταν καθοριστική, καθώς ολόκληρο το βιβλίο έχει σχεδιαστεί κυρίως βάσει των επιστολών τους. Τις δημοσιεύω ολόκληρες στο πέμπτο κεφάλαιο που θεωρώ ότι ταιριάζει περισσότερο ως προς τη σειρά ανάγνωσης. Έχει ενδιαφέρον για όσες/όσους γνωρίζουν επαρκώς την Πρωτοβουλία να διαβάσουν εναλλακτικά πρώτα το κεφάλαιο αυτό, γιατί έτσι θα έχουν καλύτερα την αίσθηση του διαλόγου.

Στο βαθμό που οι σκέψεις και οι προβληματισμοί που διατύπωσαν ήταν πολυδιάστατοι σε σχέση με το περιορισμένο σχέδιο που αρχικά είχα στο μυαλό μου, η αποστολή που ανέλαβα αποδείχτηκε δύσκολη, αλλά και ένα προκλητικό ταξίδι για τη δική μου σκέψη. Γι' αυτό εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου στους/στις **Αλέξη Στασινόπουλο, Μαρία Αποστόλου, Φωτεινή Μαρίνη, Γιώργο Βαγγέλη, Ανδρέα Ζαπαντιώτη, Μενέλαο Θεωδορουλάκη, Διονύση Μπαλούρδο, Τάκη Παπαδογιαννάκη, Παναγιώτη Σαμπαζιώτη** - παραθέτω τα ονόματα με τη χρονική σειρά που έλαβα τις επιστολές τους. Είναι σίγουρα αυτονόητο, αλλά χρειάζεται να υπογραμμίσω και πάλι ότι δεν σημαίνει ότι ενστερνίζονται ή συμφωνούν με τις δικές μου απόψεις. Ένας δεύτερος κύκλος, αυτή τη φορά ζωντανής συζήτησης, θα είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικός.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω επίσης και ιδιαιτέρως τους/τις **Παναγιώτη Σαμπαζιώτη, Γιώτα Μαντζιαβά, Ανδρέα Ζαπαντιώτη, Αγγελική Τσομπάνογλου, Θεανώ Μανουδάκη και Γωγώ Κουτσούγερα** για την υποστήριξή τους. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον ομότιμο καθηγητή στο London School of Economics **Νίκο Μουζέλη** για τις παρατηρήσεις του στο τελικό κείμενο. Επίσης, τις ευχαριστίες μου στους/στις φοιτητές/τριες και δημόσιους λειτουργούς για τις σχετικές συζητήσεις κατά τη διάρκεια μαθημάτων και σεμιναρίων. Διδάσκοντας τους με δίδαξαν πολλά. Τέλος, στον Βασίλη Κ. Καλαμαρά για την επιμέλεια και στον εκδοτικό οίκο «Άπαρσις».

Κάτι που έχει σημασία, και πιστεύω ότι πρέπει να σημειώσω εξ αρχής είναι η επιφυλακτική άποψη μεγάλου μέρους της κοινής γνώμης, όταν συναντούν τον όρο Μ.Κ.Ο. Οφείλεται κυρίως σε μία άνευ προηγουμένου εκστρατεία διαστρέβλωσης κατά το πρόσφατο παρελθόν, πρωταρχικά από Μ.Μ.Ε. και αρκετούς πολιτικούς. Αν αναφερόμουν σε επίσημες οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών ή σε μη κερδοσκοπικές κοινωνικές πρωτοβουλίες, οι εντυπώσεις θα ήταν μάλλον διαφορετικές. Αλλά η επιστήμη δεν πρέπει να υποτάσσεται σε αντιλήψεις που προκύπτουν από παραπληροφόρηση. Στο πρώτο κε-

φάλαιο θώρησα αναγκαίο να αποσαφηνιστούν και πάλι. Ενώ πιο αναλυτικά, οι αναγνώστες/τριες μπορούν να διακρίνουν το βαθμό της διαστρέβλωσης στο προηγούμενο βιβλίο μου.

Θα ζητήσω εκ των προτέρων συγνώμη από τις αναγνώστριες για τη χρήση του αρσενικού γένους, για να αποφυγώ στο εξής τη συνεχή χρήση των όσους/όσες, αυτούς/αυτές κ.ο.κ., καθώς σε εκτενή κείμενα αυτή η επιλογή είναι κουραστική στην ανάγνωση. Ζητώ ταπεινά την κατανόηση τους.

Προοίμιο

Αθήνα, 9 Δεκεμβρίου 2009...

...ανέβαινα γρήγορα τις σκάλες από τον σταθμό του Ηλεκτρικού στην Ομόνοια. Έλπιζα να βρω κάποια κίνηση, όταν θα ανέβαινα στην πλατεία. Όχι κάτι ιδιαίτερο. Την καθημερινή φασαρία αυτοκινήτων και ανθρώπων. Αλλά όταν έφτασα στην πλατεία, μού ξέφυγε δυνατά ένα «ωχ!». Η κίνηση ήταν σχεδόν ανύπαρκτη. «Τώρα την κάσαμε», σκέφτηκα. Για να αφουγκραστώ... Ευτυχώς σπασίματα και σειρήνες δεν ακούγονταν, ούτε τα μπαμ και μπουμ από τις κροτίδες κρότου λάμψης. Μόνο λίγο τσούξιμο στα μάτια, αλλά όχι κάτι το ιδιαίτερο.

Με γρήγορα βήματα άρχισα να ανεβαίνω την οδό Πανεπιστημίου. Λίγο πιο πάνω ήταν μία διμοιρία των ΜΑΤ με μάλλον χαλαρή διάθεση, αλλά με το βλέμμα στραμμένο προς τα Εξάρχεια. Πλησίασα και ρώτησα: «Γίνονται πουθενά φασαρίες»; Απάντηση: «Τώρα όχι. Αλλά δεν ξέρεις μπορεί αργότερα». Μην παρεξηγηθώ, δεν είμαι κάποιου είδους τοποτηρητής του νόμου και της τάξης, αλλά και ούτε και κάποιος, ο οποίος κοιτά μόνον τη δουλειά του... Αν προσέξετε την ημερομηνία, ήταν τρεις ημέρες μετά την πρώτη επέτειο της δολοφονίας του νεαρού Αλέξη Γρηγορόπουλου. Τις προηγούμενες ημέρες τα επεισόδια ήταν εκτεταμένα, όμως εκείνο το απόγευμα το μόνο που μας απασχολούσε ήταν πως θα κυλήσουν ήρεμα τα πράγματα. Έπρεπε να μείνουν οι δρόμοι ανοικτοί. Και ευτυχώς όλα κύλησαν ομαλά μέχρι αργά το βράδι.

Κατευθύνθηκα στην Παλαιά Βουλή και άρχισα να συναντώ τα άλλα μέλη της Οργανωτικής Επιτροπής. Σε λίγο θα προσέρχονταν οι δημοσιογράφοι, οι κάμερες των καναλιών και αρκετοί ακαδημαϊκοί, οι οποίοι υποστήριζαν την πρωτοβουλία μας. Αλλά οι πρωταγωνιστές θα ήταν άλλοι. Οι υπεύθυνοι των ογδόντα έξι Μη Κερδοσκοπικών – Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων από όλη την Ελλάδα που, κατόπιν απόφασης των διοικητικών τους συμβουλίων, θα συμμετείχαν σε ένα πρωτοφανές εγχείρημα: Τη δημιουργία της «Βουλής της Κοινωνίας των Πολιτών».

Έριξα κάποιες κλεφτές, διερευνητικές ματιές δεξιά και αριστερά. Παρότι όλοι γνώριζαν το σκοπό, ήταν έκδηλη η προσμονή, ενώ στο βλέμμα ορισμένων ίσως και καχυποψία. Τι πραγματικά είναι όλο αυτό; Ποια θα είναι τα επόμενα βήματα; Και που θα οδηγούσε;

Ναι όντως. Ήταν κάτι πολύ μεγαλύτερο από όσο μπορούσαν κάποιοι να φανταστούν.

Η κεντρική αίθουσα ήταν γεμάτη. Η τελετή λιτή, όμως αρκούντως επίσημη. Ανέβηκα στο βήμα για μία σύντομη εισαγωγική ομιλία. Μετά η Έλενα Σηφάκη θα διάβαζε την Ιδρυτική Διακήρυξη. Μέχρι εκείνη την ημέρα αυτοαποκαλούμασταν «Πρωτοβουλία για τη δημιουργία της Βουλής της Κοινωνίας των Πολιτών». Στο εξής θα ονομαζόταν «προπαρασκευαστική» με διαφορετική σύνθεση προσώπων.

Από την ημέρα που αποφάσισα να ξεκινήσω τη συγγραφή αυτού του βιβλίου, έχουν περάσει οκτώ χρόνια. Και ω! Τι πραγματικά παράξενο... Η μουσική που ακούω τώρα από τον υπολογιστή είναι το ανεπανάληπτο «βαλς των χαμένων ονείρων» του Χατζιδάκι. Ένα κρύο ρεύμα διαπερνά τη σπονδυλική μου στήλη. Ήταν τελικά ένα χαμένο όνειρο όλο αυτό; Ήταν ένα αληθινό όνειρο, μία «ρεαλιστική ουτοπία»¹, που όμως άρχισε να γίνεται πράξη. Και έφτασε πολύ κοντά. Για το αν είναι «χαμένο» το όνειρο, δεν βάζω το χέρι μου στη φωτιά. Μήπως η δημοκρατία γεννήθηκε μέσα σ' ένα βράδυ; Τα ανθρώπινα δικαιώματα τότε ακριβώς άρχισαν να γίνονται σεβαστά; Στις σελίδες που θα ακολουθήσουν οι αναγνώστες θα κρίνουν τελικά τι ήταν. Αλλά και τι μπορεί να γίνει και πως...

Τα χρόνια που πέρασαν από τότε μοιάζουν να έχουν πολλαπλασιαστεί. Ήταν ένας άλλος κόσμος που είχαμε ασύγκριτα περισσότερη χαρά (θυμάστε;) παρότι ζούσαμε σε μία παρακμάζουσα, ετοιμόρροπη πραγματικότητα. Μετά από λίγο, άρχισε η μεγάλη κατακύβη. Μνημόνια, ψυχολογική βία από τράπεζες για δάνεια και χρέη, άνθρωποι κάθε ηλικίας με καρτσάκια να ψάχνουν στα σκουπίδια, αυτοκτονίες... Ένα πόλεμος πρωτόγνωρος και ακήρυχτος που άφησε και αφήνει σημάδια στο σώμα, στο μυαλό, και σε αυτό που αποκαλούμε ψυχή.

Παρότι οι κάμερες στην αίθουσα ήταν αρκετές, όπως και οι δημοσιογράφοι, τις επόμενες ημέρες διακρίναμε ελάχιστα αναφορές στον έντυπο και ηλεκτρονικό τύπο. Από ό,τι μου μετέφεραν, ένα τοπικό κανάλι της Θεσσαλίας μετέδωσε ολόκληρη την εκδήλωση κάποιο βράδυ και μετά τα μεσάνυχτα. Γιατί; Είχε γίνει κάποιο άλλο μεγάλο γεγονός; Όχι. Προβληματιστήκαμε... Λίγο αργότερα είχαμε αρχίσει να καταλαβαίνουμε.

Στα χρόνια που ακολουθήσαν διαπιστώσαμε ότι τα πολιτικά κόμματα γνώριζαν τι δημιουργούσαμε. Όταν ρώτησα κάποιον, ποια είναι η γνώμη του, με σπινθηροβόλο βλέμμα απάντησε «Περιμένουμε και θα δούμε». Τι να δουν; Μήπως αν προχωρήσει να προσπαθήσουν να το προσεταιριστούν, αν όχι να το υπομονεύσουν; Η πιο πιθανή εκδοχή ήταν ότι θεώρησαν ότι πάμε να φτιάξουμε νέο πολιτικό κόμμα ή τουλάχιστον έναν δημοκρατικό θεσμό που δεν θα μπορούσαν να ελέγξουν. Μήπως ήμασταν κάποιου είδους απειλή; Αν μία ημέρα οι ιδεολογίες μεταμορφώνονταν σε απλές δικαιολογίες, θα μέναμε έκπληκτοι για το πόσοι σκέφτονται μόνον τα συμφέροντά τους.

¹ Κατά τον Wright, 1995.

Μετά από αρκετές συνελεύσεις που ακολούθησαν την Ιδρυτική Διακήρυξη με σκοπό την προετοιμασία της προπαρασκευαστικής περιόδου λειτουργίας, και ενώ ετοιμαζόμασταν για δύο μεγάλες δράσεις με κυρίως επικοινωνιακό χαρακτήρα για να μας γνωρίσει το ευρύ κοινό, ξέσπασε το κίνημα «των αγανακτισμένων». Θυμάμαι που εμείς ετοιμάζαμε την πρώτη ανοιχτή συνέλευση στον πεζόδρομο της οδού Κοραή στο κέντρο της Αθήνας. Πήρα τότε τηλέφωνο και την αστυνομία για να ζητήσουμε άδεια. Με έκκληξη άκουσα τη σχεδόν βαριεστημένη απάντηση του αστυνομικού: «Συγκέντρωση; Συνέλευση; Τι να την κάνετε την άδεια; Συνέχεια δεν γίνονται;». Ούτε να ρωτήσει τι είμαστε εμείς, τι θα κάναμε, τίποτα!

Όταν άρχισαν οι μεγάλες συγκεντρώσεις επιλέξαμε να τηρήσουμε στάση αναμονής. Μετά δακρυγόνα, συγκρούσεις κ.ά. Σε μία τέτοια κατάσταση η δική μας πρόταση δεν θα μπορούσε να ακουστεί, ακόμα και να λησσορευτεί. Ούτε καν μας έδωσαν το λόγο για μία ημέρα ενημέρωσης στις πολυάριθμες εκδηλώσεις της «κάτω πλάτης», παρότι το ζητούσαμε πειστικά. Εκεί δίπλα μας παραμόνευαν κάθε τύπου ηγετίσκοι, αλιείς ψήφων ή οπαδών, αλλά και πολλών ρομαντικών που, σημειωτέον, όλοι μαζί πέτυχαν τελικά... το απόλυτο μηδέν.

Παρά τις μεγάλες κινητοποιήσεις το «κίνημα των αγανακτισμένων» ξεφούσκωσε. Τον Αύγουστο του 2011 ο δήμαρχος έβαλε τα απορριμματοφόρα να καθαρίσουν την πλατεία Συντάγματος από πανό και σκηνές. Πέρα από τα πρώτο χρονικό διάστημα, ο λαός δεν ήταν πια εκεί, και πλέον όλο και πιο σπάνια θα κατέβαινε να διαμαρτυρηθεί. Και κάναμε feed back για την πρωτοβουλία μας από τρίτους, ούτε θετικό ούτε αρνητικό.

Σε κανάλια, facebook, ραδιόφωνα, αναλύσεις επί αναλύσεων για την κρίση από ειδικούς και μη, κάθε λογής και επιπέδου. Ένας καταγισμός από λόγια, εικόνες απόγνωσης, νέων διαπραγματεύσεων, τρόικες, εσωτερικές και εξωτερικές, γαρνιρισμένες με την επιστημονικοφανή αίγλη συνόδων, διαβουλεύσεων στο Hilton και αλλού. Και ο κακοποιημένος πια τηλεθεατής σε φάση απόσυρσης να ακούει για λάθος υπολογισμούς, πολυαπλοασιστές ύφεσης που δεν υπολόγισαν οι «σοφοί» του Δ.Ν.Τ. και της Ε.Ε., μαγειρεμένα στοιχεία και πάμπολλα άλλα που δεν έχει τελικά σημασία αν τα καταλαβαίναμε ή όχι. Στην Ελλάδα δεν εφαρμόστηκε κάποιο «δόγμα του σοκ»² αλλά μία πρακτική που επέφερε μέχρι σήμερα από εσωστρέφεια μέχρι κατάθλιψη. Δεν ξέρω πόσο και αν ήταν σχεδιασμένο, αλλά μοιάζει να έχει «πετύχει». Ο μέσος Έλληνας είναι σαν τους ανθρώπους που έχουν βασανιστεί ή βιώνουν κάποιο διαρκές τραυματικό ή μετατραυματικό στρες με συνέπεια τον εγκλεισμό στο εαυτό του.

Η πηγή της άγνοιάς μας όμως ήταν ότι δεν είχαμε καταλάβει ότι ο κόσμος που νομίζαμε ότι γνωρίζαμε είχε πια αλλιάξει. Είναι η εποχή που αρκετοί κοινωνικοί επιστήμονες αποκαλούμε «ύστερη νεωτερικότητα» με διαφορετικές πλέον συνθήκες και δυναμικές.

Τα πολιτικά πιστεύω και οι βεβαιότητές μας δεν στηρίζονταν πια σε στέρεο έδαφος. Και «οι δύο πλάτες» μάλλον θα ήταν ανέτοιμες να καταλάβουν τι κάναμε εμείς. Σίγουρα πάντως οι ιδεολογίες τους δεν μπορούσαν να δώσουν πια ικανοποιητικές απαντήσεις, αλλά ούτε και να εμπνεύσουν ευρύτερα, παρά διάσπαρτες ή πρόσκαιρες πρωτοβουλίες αντίδρασης.

Το βιβλίο αυτό αφορά μία διαφορετική προσέγγιση απ' όλη όσα κατά κύριο λόγο συζητήθηκαν Αλλά δεν μένει στην ανάλυση και διατυπώνονται προτάσεις. Όχι μόνον θεωρητικές, αλλά και πολύ πρακτικές. Για αυτό θα προσπαθήσω να αποφύγω την «ξερή» επιστημονική γραφή, αλλά και τη «συναισθηματική» του προοιμίου, απόρροια της προσωπικής μου εμπλοκής.

² βλ. Klein, 2007

γρεων» της ανατολής). Ανάλογα και για την Τ.Τ.Ρ., που προέρχεται από επιχειρηματικές ελίτ, και όχι την πολιτική, είναι ενοχλητική...

Ας μην ξεχνάμε ότι τα κοινωνικά κινήματα και οι Μ.Κ.Ο. συντίθενται από ιδέες και αιτήματα τα οποία μεταβάλλονται στο χρόνο. Επίσης, τα υποστηρίζουν ή ηγούνται αυτών άνθρωποι φθαρτοί και «περαστικοί». Οι μηχανισμοί και οι γραπτές συμφωνίες υπακούουν στην λογική «ουδείς αναντικατάστατος», γιατί εναλλάσσονται τα στελέχη που τις υπηρετούν και οι θέσεις εργασίας συνήθως δεν μένουν κενές...

Η ελευθερία της έκφρασης, όπως έγραψα πιο πάνω, δεν συνιστά κάποιου είδους σοβαρή απειλή. Γιατί εύκολα μανιπουλάρεται, διαστρέφεται, δημιουργεί σύγχυση και αποδεικνύεται συνήθως αδύναμη απέναντι στις εξουσίες. Αλλά γίνεται και επικίνδυνη όταν κάποιες Μ.Κ.Ο. αποτελούν δεκανίκια των σκοπών του κράτους και της αγοράς ή ακόμη περισσότερο όταν αναλαμβάνουν «να εκφράσουν» την βούληση των πολιτών. Λίγο πριν γράψω αυτές τις γραμμές, άκουσα στις ειδήσεις σχετικά με τον τραγικό πόλεμο στη Συρία ότι κάποιο «παρατηρητήριο ανθρωπίνων δικαιωμάτων» στη χώρα αυτή προέβη σε κάποια καταγγελία για θηριωδίες από κάποια πλευρά. Μία Μ.Κ.Ο., με τον ειδικτικό αυτόν τίτλο, δημιουργεί εντυπώσεις που αναμεταδίδουν τα Μ.Μ.Ε., είτε τις διασταυρώνουν είτε όχι. Λες και οι «παρατηρητές» είναι απρόσιτοι και απρόσβλητοι από λογής συμφέροντα... Και ως υποθέσουμε ότι σε αυτή την περίπτωση είναι πλήρως αμερόληπτοι υπερασπιστές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, είναι ποτέ δυνατόν οι Μεγάλες Δυνάμεις να μην προσπαθούν να τις επηρεάσουν ή να μην δημιουργήσουν αντίστοιχα παρατηρητήρια φίλα προσκείμενα σε αυτές;

Μία Μ.Κ.Ο. μπορεί και να είναι ελεγχόμενη από κέντρα εξουσίας. Πιο πολλές, δυσκολότερο. Πολύ περισσότερες σχεδόν αδύνατον. Και αντίστοιχα: Μία Μ.Κ.Ο. μπορεί να έχει τη δύναμη να αναδείξει ένα ζήτημα. Περισσότερες, να το αναδείξουν περισσότερο. Πολύ περισσότερες, ακόμη και να το επιλύσουν...

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Ελληνική κοινωνία: Μία διαφορετική θεώρηση

Οι ανεπάρκειες/αποτυχίες της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας δημιουργούν πολυδιάστατα προσκόμματα ή και αρνητικές συνέπειες στη λειτουργία του κοινωνικού κράτους δικαίου, και εν τέλει στη δημιουργία και λειτουργία μιας πιο δίκαιης κοινωνίας. Κάτι λείπει όμως από το συλλογισμό που συχνά παραβλέπουμε ή δεν δίνουμε την απαραίτητη σημασία. Τις κυρίαρχες κουλτούρες και νοοτροπίες.

3.1. Λίγη θεωρία...

Καταρχήν, κάθε άνθρωπος είναι ένα ξεχωριστό βιολογικό σύστημα με πρωταρχικό σκοπό να ικανοποιήσει το «εγώ» του. Η συνύπαρξη είναι μία απαραίτητη προϋπόθεση για να το ικανοποιεί ποικιλοτρόπως. Από αυτή προκύπτουν και οι μορφές κοινωνικής συμπεριφοράς, αλληλεπίδρασης, όπως και τα ποικίλα «εμείς», δηλαδή η αίσθηση του ανήκειν σε επιμέρους κοινωνικά σύνολα.

Κάθε είδους σχέση ή συναλληλαγή βασίζεται σε ένα σύνολο κανόνων που τηρούνται από τους περισσότερους (έστω και αν συχνά κρίνονται προβληματικοί). Με την επαναλαμβανόμενη εφαρμογή τείνουν να παγιώνονται, συνθέτοντας τους κανόνες λειτουργίας μιας κοινωνίας. Είναι σαν ένα ομαδικό παιχνίδι. Δεν μπορεί να υπάρξει αν δεν συμβιβαστούν σχεδόν όλοι με κάποιους από αυτούς.

Ποια είναι τα κίνητρα δράσης ατόμων, συλλογικοτήτων, οργανισμών και άλλων συστημάτων⁴⁴ από οποιοδήποτε τομέα και αν προέρχονται; Τί είναι αυτό που τους κινητοποιεί; Και πως ενεργούν τελικά; Στο προηγούμενο βιβλίο πρότεινα έναν νέο ορισμό της ανάγκης. Πολύ συνοπτικά, κάθε ανθρώπινο σύστημα από το άτομο, τη συλλογικότητα, την οργάνωση

⁴⁴ «Σύστημα», ανεξαρτήτως της σύνθεσης και του μεγέθους, αποκαλείται κάθε σχηματισμός επιμέρους στοιχείων που συνδέονται μεταξύ τους με μη γραμμικές σχέσεις και κάθε ένα από αυτά συνιστά για το άλλο όρο της δυνατότητάς του» (Willke, 1996, σ. 11). Αποτελεί εκροή εσωτερικών παραγόντων, αλλά και του εξωτερικού περιβάλλοντος που καθορίζει τις συνθήκες της ύπαρξής του. Σύστημα σημαίνει αλληλεπίδραση, μερική ή ολική αλληλεξάρτηση, σύμπραξη υπό συγκεκριμένους όρους και συνθήκες. Εμπεριέχει επιμέρους υποσυστήματα, τα υποσυστήματα άλλα υποσυστήματα κ.ο.κ..

κ.ο.κ. αποσκοπεί να ικανοποιήσει τις ανάγκες του. Ποιες είναι αυτές; Αυτές που κάθε ένα χωριστά τις εκλαμβάνει ως τέτοιες, είτε είναι επιτακτικές είτε όχι. Σκοπός είναι να διατηρήσει ή να βελτιώσει τη βιωσιμότητα ή (ή και) τη λειτουργικότητά του⁴⁵. Η αλληλεπίδραση και διαντίδραση των ποικίλων ανθρώπινων συστημάτων σ' ένα περιβάλλον συνδιαμορφώνει το εκάστοτε ανθρώπινο οικοσύστημα. Σε αυτό συμπεριλαμβάνονται και οι πολιτισμικές συνθήκες (αξίες, κυρίαρχες αντιλήψεις που διακρίνουν το σωστό από το λάθος, το δίκαιο από το άδικο, το ωφέλιμο από το μη ωφέλιμο κλπ.), όπως και τους πιθανούς τρόπους που κάθε σύστημα εκλαμβάνει ότι χρειάζεται συμπεριφέρεται και να ενεργεί. Υπάρχουν όμως και διαφορετικές αντιλήψεις, που σε ποικίλες εκφάνσεις τους διαφέρουν από τις κυρίαρχες.

Στις μέρες μας το διαφορετικό δεν συνιστά απαραίτητα και απειλή για αυτές. Μπορούν και συνυπάρχουν αρχές, αξίες και τρόποι συμπεριφοράς ακόμη και αντιτιθέμενοι κυρίως στο δυτικό κόσμο. Οι κυρίαρχες τείνουν να επιβάλλονται, με την πάροδο του χρόνου όμως προσλαμβάνουμε χαρακτηριστικά και από άλλες. Έτσι εμπλουτίζονται οι δικές μας και τείνουμε να είμαστε λιγότερο προσκολλημένοι σε αυτές.

Αυτά που πιστεύουμε ή ενστερνιζόμαστε εμείς οι ίδιοι (π.χ. κάποια πολιτική ή θρησκευτική ηθική) δεν τα τηρούμε επακριβώς στην πράξη. Ούτε συμμορφωνόμαστε με τους νόμους παρά αυτούς που θεωρούμε σημαντικούς, χρήσιμους ή επιτακτικούς ανάλογα με την περίπτωση. Μία απάντηση είναι γιατί οι καθαρά βιολογικές ανάγκες «δεν καταλαβαίνουν και πολλή» από αξίες, νομοθεσίες, ιδεολογίες και κοσμοθεωρίες. Επίσης, όταν επιχειρούμε να ικανοποιήσουμε μία πολιτισμική ανάγκη, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό και από τους άλλους. Ακόμη και αν είναι καθαρό στο μυαλό μας τι πρέπει να πράξουμε, ο γείτονας μας μπορεί να έχει διαφορετική άποψη. Αναπόφευκτα κάνουμε επιλογές. Τείνουμε όμως και να εναρμονιζόμαστε με τον τρόπο που ενεργεί ο περίγυρός μας. Σε πρακτικές που έχουν συνδιαμορφώσει και οι άλλοι. Αυτό δεν σημαίνει ότι μας αρέσουν ή μας ωφελούν. Έχουμε συνηθίσει όμως να τις τηρούμε ή να συμβιβάζομαστε. Είναι η διαδικασία πολιτισμικής προσαρμογής, αντίστοιχης της φυσικής προσαρμογής των ζωντανών οργανισμών.

Για να κατανοήσουμε το πολιτισμικό πλαίσιο της δικής μας κοινωνίας θα αναφερθούμε, για την οικονομία του χώρου σχεδόν επιγραμματικά, σε ορισμένες από τις κύριες καταβολές της.

3.2. Τα «εμείς» και το περιεχόμενό τους

Ας ξεκινήσουμε από την περίοδο που οι αξίες της ανθρωπιστικής κοσμιότητας διαδίδονται στη Ευρώπη. Η σημερινή Ελλάδα ήταν τότε τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι κοινότητες ήταν κυρίως αγροτικές ή κτηνοτροφικές και η συντριπτική πλειονότητα

των κατοίκων αναλφάβητη. Η κοινωνική συμπεριφορά καθοριζόταν σε μεγάλο βαθμό από τους παραδοσιακούς (προνεωτερικούς) κώδικες τιμής και την εκκλησιαστική ηθική (στους χριστιανούς) και είχαν επίκεντρο την οικογένεια. Ένας άνθρωπος ήταν μάλλον καταδικασμένος να έχει δύσκολη ζωή χωρίς την στήριξή της, καθώς ήταν ταυτόχρονα καταναλωτική και παραγωγική ομάδα⁴⁶. Η σπανιότητα των οικονομικών πόρων συνέτεινε σε μεγάλο βαθμό οι σχέσεις μεταξύ οικογενειών να είναι ανταγωνιστικές. Οι συμμαχίες συνήθως «επικυρώνονταν» με γάμους και κουμπαριές. Στη βάση των ανωτέρω διαμορφώνονταν οι κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις των μελών της.

Όσο πιο αδύναμες και ανταγωνιστικές είναι οι σχέσεις μεταξύ οικογενειών τόσο τα μέλη έχουν ανάγκη τη δική τους. Όσο πιο κλειστές και προστατευτικές είναι, τόσο πιο αδύναμες τείνουν να είναι οι εξωτερικές σχέσεις⁴⁷. Την περίοδο πριν και μετά την Επανάσταση η οικονομική δύναμη ανήκε στα «τζάκια» που διαπλέκονταν ανταγωνιστικά γύρω από (ή και με) το χώρο της εκάστοτε εξουσίας (Οθωμανικής, και μετεπαναστατικά, αβασίλειυτς ή μν). Στη μακρά κυριαρχία από τους Οθωμανούς κύριο στοιχείο διάκρισης ήταν το θρήσκευμα. Όταν άρχιζαν να διαδίδονται οι ιδέες του Γαλλικού Διαφωτισμού, σε συνάφεια με τις «ρομαντικές ιδέες» περί εθνους, λίγο αργότερα -κατά την περίοδο που ονομάστηκε Νεοελληνικός Διαφωτισμός-, καλλιεργήθηκε η συλλογική ταυτότητα του Έλληνα. Συνδέθηκε με την «ένδοξη αρχαιότητα» συνθέτοντας το εθνικό «εμείς». Μας ενδυνάμωσε σε πολέμους (και μας παρέσυρε καταστροφικά σε άλλους), ωστόσο η οικογένεια λειτουργούσε συχνά υπονομευτικά από μέσα. Σε πρακτικό επίπεδο τα «τζάκια» ανταγωνίζονταν για πλούτο και πολιτική εξουσία σε βαθμό που έθεσαν σε κίνδυνο ακόμη και την ίδια την Ελληνική Επανάσταση.

Το «πατρίς, θρησκεία, οικογένεια» που χρησιμοποιήθηκε ως σύνθημα κυρίως από τις αποκαλούμενες συντηρητικές ιδεολογίες, ήταν στην πραγματικότητα από τους κύριους πυλώνες της σύγχρονης Ελληνικής κοινωνίας. Συνέθεταν τις κύριες δέσμες αξιών και τα περιεχόμενα του εθνικού, του θρησκευτικού και του οικογενειακού «εμείς». Έτσι μαζί με τους παραδοσιακούς κώδικες τιμής συνδιαμορφώθηκαν οι κύριοι κανόνες της συνύπαρξής μας.

Πως συνυπάρχουν οι ανταγωνιστικές οικογενειοκεντρικές σχέσεις με τη συλλογική ταυτότητα του «εθνικού εμείς»; Ο τρόπος δεν διαφέρει και πολύ από τη συνύπαρξη της εκκλησιαστικής με την οικογενειακή ηθική. Οι άνθρωποι λειτουργούν με «διπλή σκέψη»⁴⁸ ή περισσότερες. Δηλαδή μπορούν και να πιστεύουν παράλληλα ακόμη και σε αλληλοαναιρούμενες αντιλήψεις (π.χ. στο χριστιανισμό, στα ζώδια, στα χάπια της επιστήμης αλλήλα και σε φυλακτά). Ανάλογα και στις πρακτικές, το «ου φονεύσεις» είναι θεμελιώδες για

⁴⁶ Με την έννοια ότι τα προϊόντα και οι υπηρεσίες παράγονταν και καταναλώνονταν στο πλαίσιο της. Επίσης, οι αγροτικές και κτηνοτροφικές μονάδες ήταν συνήθως οικογενειακές επιχειρήσεις.

⁴⁷ Βλ. ενδεικτικά: Putnam, 1994, Fukuyama, 1998.

⁴⁸ Βλ. Gellner, 1994. Άντλησε τον χαρακτηρισμό «διπλή σκέψη» από το 1984 του G. Orwell.

⁴⁵ Ζάνβνς, 2013α, σ. σ. 263- 265

το χριστιανισμό. Πόσοι φόννοι όμως έχουν γίνει για λόγους τιμής της οικογένειας; Ανάλογα με το άτομο και τις συνθήκες, η λογοδοσία απέναντι στην οικογένεια συχνά υπερτερούσε από αυτή «απέναντι στο θεό». Αυτό που έχει σημασία είναι να καταδείξουμε ότι σε μία κοινωνία τα ποικίλα «εμείς» δεν είναι συχνά συμβατά μεταξύ τους και έρχονται σε αντίθεση. Με αρνητικές συνέπειες για τα άτομα ή την ευρύτερη κοινωνία.

Το πεδίο της πολιτικής διαμορφώθηκε στη λογική των κάθετα ιεραρχικών (πατριαρχικών) οικογενειοκεντρικών σχέσεων. Οι πολιτικές παρατάξεις συνιστούσαν ταυτόχρονα και συνασπισμένα συμφέροντα. Η κρατική εξουσία ήταν κάτι σαν λάφυρο για τους εκάστοτε νικητές, τις λογικές και τα συμφέροντά τους, και ενάντια στους ανταγωνιστές (συνασπισμένους κατά περίπτωση σε επιμέρους «εμείς»). Με τα χρόνια διαμορφώθηκαν «πρακτικές δεοντολογίες» πολύ συχνά σε σύγκρουση μεταξύ τους όπως και με τους επίσημους κανόνες της ισονομίας, της κοσμικής δικαιοσύνης και τις αξίες της χριστιανικής ηθικής. Υπήρχαν φυσικά και ποικίλα άλλα «εμείς», συνήθως όμως χωρίς ισχυρούς εσωτερικούς δεσμούς (με ιδιάζουσα ίσως εξαίρεση κάποιες πολιτικές ιδεολογίες κυρίως κατά τον 20ο αιώνα).

Για να μην επεκταθούμε περισσότερο, ο καπιταλισμός που προκρίνει τα «εγώ», σε συνάρτηση με την οικονομική ανάπτυξη, αποδυνάμωσε τις οικογενειακές σχέσεις κυρίως κατά τα τέλη του 20^{ου} αιώνα, προάγοντας περισσότερο τις ατομιστικές - ωφελιμιστικές. Στις κλασικές ελληνικές ταινίες του '50 και του '60, ο νέος από το χωριό αναζητά το συγγενή στην πόλη για να τον βοηθήσει. Όμως ο σημερινός θεός δεν αισθάνεται το ίδιο υποχρεωμένος. Μόνον ο πυρήνας της οικογένειας παρέμεινε με ισχυρούς δεσμούς, ενώ παράλληλα αποδυναμώθηκαν και ορισμένες μορφές αμοιβαιότητας π.χ. της φτωχογειτονιάς (θεμελιωμένης κυρίως στην τιμή και την εκκλησιαστική ηθική). Το εθνικό «εμείς» παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό ισχυρό, όμως πιο απόμακρο από την καθημερινότητα των Ελλήνων. Ίσως γιατί δεν απειλήθηκε σοβαρά (ή τουλάχιστον με μεγάλη χρονική διάρκεια) μεταπολεμικά.

3.3. Η διαμόρφωση της σύγχρονης κυρίαρχης κουλτούρας

Το 2003 το Κέντρο Πολιτικής Έρευνας και Επικοινωνίας αποφαινεται ότι «ο Έλληνας μοιάζει να χάνει την πίστη του στην οικογένεια και μαζί την τιμιότητα, τη θρησκευτική πίστη και τα πολιτικά πιστεύω του»⁴⁹. Οι παραδοσιακοί κώδικες τιμής, η χριστιανική ηθική, αλλά και οι αξίες της Αριστεράς ή του φιλελευθερισμού (ασχέτως αν έρχονται συχνά σε αντίθεση μεταξύ τους) συνέθεταν κάποιους κανόνες που περιόριζαν τις καταχρηστικές πρακτικές. Αποτελούσαν σε κάποιο βαθμό τα αντίβαρα στην εγωϊστική φύση του ανθρώπου και σε αθέμιτες οικογενειοκεντρικές και καπιταλιστικές νοοτροπίες. Η αποδυνάμωση

τους δημιούργησε νέα κενά ή ανεπάρκειες στην τήρηση κανόνων, και σε σημαντικό βαθμό, νέες συνθήκες ανομίας.

Τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια. πριν την κρίση, η σχετική οικονομική ευμάρεια, που βασίστηκε κυρίως στο δανεισμό και στην αύξηση της εσωτερικής κατανάλωσης, είχε θετική επίδραση στην άμβλυνση ορισμένων καταπιεστικών οικογενειακών και εκκλησιαστικών νοοτροπιών, αλλά οι σχέσεις οικονομοποιήθηκαν περισσότερο. Το έχειν και επιδεικνύειν έγινε αναπόσπαστο μέρος της επιτυχίας και την «αυτοπραγμάτωσης». Ο «φτωχός πλην τίμιος» με τα φτωχικά αλλά καθαρά ρούχα (σύνθηες μοτίβο στις φτωχογειτονιές της δεκαετίας του '60) δεν ήταν πλέον εικόνα αξιοπρέπειας, ακόμα και στις εργατικές συνοικίες, αλλά ντροπής. Οι «επιτυχημένοι» διαθέτουν λεφτά, ωραίο αμάξι, επώνυμο ένδυμα και σε μεγάλο βαθμό τρόπους συμπεριφοράς που υπαγόρευαν τα lifestyle περιοδικά. Ο τρόπος απόκτησης χρημάτων ήταν συχνότατα από «μίζες», υπεξαίρεσεις, δόλωτες οικονομικές δοσοληψίες κ.α. Το αξιοσημείωτο είναι ότι πολλοί συχνά τα θεωρούσαν ως τους κανόνες «που υπαγόρευε η ζωή» και μάλιστα απόδειξη καπατσουσότητας, αρκεί να μην τους έπιαναν και γίνονταν ρεζίλι (μας θυμίζει κάπως την εκπαίδευση των νέων στην αρχαία Σπάρτη που ενθαρρύνονταν να κλέψουν αρκεί να μην τους πιάσουν).

Ενάντια στο γενικό συμφέρον ερχόταν συχνά και η οικογενειοκεντρική νοοτροπία ακόμη και με νόμιμα μέσα. Θυμάστε πολλούς να έχουν πει π.χ. ότι «το παιδί μου δεν κάνει για δάσκαλος παρότι το έχει σπουδάσει και έχει πετύχει στον Α.Σ.Ε.Π.»; Και ακόμη περισσότερο: «θα προσπαθήσω να το πείσω να ψάξει κάποιο άλλο επάγγελμα για να έχουν τα ελληνόπουλα καλύτερο δάσκαλο»; Πολύ διαδεδομένα ήταν επίσης και συναφή στερεότυπα. Όπως αυτό που συχνά υποτιμούμε τους πιο βόρειους λαούς ότι «διδάσκουν από το σπίτι τα παιδιά τους από τα 18». Τα αγαπούν λιγότερο ή μήπως έχουν λιγότερο ανάγκη την προσκόλληση στην οικογένεια; Μήπως το συλλογικό «εμείς» τους είναι πιο ισχυρό και λειτουργικό και το κοινωνικό περιβάλλον παρέχει καλύτερες ευκαιρίες, μεγαλύτερη δικαιοσύνη και αξιοκρατία; Σίγουρα και κάποιοι από αυτούς τους λόγους.

Την αξία της ανιδιοτέλειας που αρκετοί γονείς δήλωσαν ότι διδάσκουν στα παιδιά τους (στην Ελλάδα σε ποσοστό 21,9% το 2017)⁵⁰, τα «αγαπάτε αληθίως» ή «τα άλλα παιδάκια» (στο καθημερινό και στο δημοτικό σχολείο αντίστοιχα), αρχίζουν να έχουν περιορισμένη επιρροή όταν μεγαλώσουν περισσότερο. Στη συνέχεια διδάσκονται κυρίως από την εμπειρία τους και την παρατήρηση των άλλων. Αν οι όποιες ανθρωπιστικές διδαχές δεν κρίνονται λειτουργικές για τη δική τους ζωή, πιθανότατα θα επαναπροσδιορίσουν τη γενικότερη στάση τους προς άλλες πιο ατομιστικές συμπεριφορές. Ακόμη και σε περίπτωση που δύο άτομα «παίζουν σωστά» τους κοινωνικούς τους ρόλους, η καχυποψία ότι ο κάποιος θα τους παραβιάσει πρώτος, αυξάνει την πιθανότητα να τους παραβιάσουν και οι δύο προληπτικά.

⁴⁹ Βλ. Διεθνής Διαφάνεια Ελλάς, 2012, σ. 30.

⁵⁰ Στην Ελλάδα, στο έβδομο γύρο της World Values Survey.

Τα αποτελέσματα στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Έρευνας Αξιών για τη χώρα μας το 2009 αποκαλύπτουν σε μεγάλο βαθμό τα ανωτέρω. Το 74,8% των Ελλήνων δήλωσαν επιφυλακτικοί και ότι δεν εμπιστεύονταν τους περισσότερους ανθρώπους⁵¹. Σε αντίθεση, ενδεικτικά, με τις Σκανδιναβικές χώρες που, την ίδια περίοδο, τα ποσοστά αυτά ήταν γύρω στο 30%. Στα τέλη του 2017 και στην ανάλογη ερώτηση «γενικά μιλώντας, θα λέγατε ότι οι περισσότεροι άνθρωποι είναι άξιοι εμπιστοσύνης ή ότι πρέπει να είσαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί στις συναλλαγές με τους ανθρώπους»; Το ποσοστό καχυποψίας στη χώρα μας παρουσιάζει θεαματική αύξηση, -όπως γράφει ο Κονιόρδος-, σε ποσοστό 90,7%.⁵² Η κρίση δεν έφερε πιο κοντά τους Έλληνες, όπως έλπιζαν κάποιοι, μάλλον περισσότερο τους απομάκρυνε, με συνέπεια το οικογενειακό «εμείς» να αποτελεί το παραδοσιακό καταφύγιο.

Η καχυποψία διαχέεται ευρύτερα και σε άλλες διαστάσεις της κοινωνικής ζωής, ακόμη και απέναντι σε ολόκληρες κατηγορίες του πληθυσμού. Τα πάμπολλα στερεότυπα που έχουν αναπτυχθεί για ποικίλες επαγγελματικές κατηγορίες ενισχύουν την αρνητική στάση μας προς αυτές, άρα και την έλλειψη εμπιστοσύνης, επιδεινώνοντας συνακόλουθα και τη δική τους κοινωνική συμπεριφορά. Ενδεικτικά, αν θεωρούμε του δημόσιους υπαλλήλους «τεμπέληδες» αυτό διαμορφώνει τη γενικότερη στάση μας απέναντί τους, και συνακόλουθα τη δική τους απέναντί μας. Με σχετικά παραδείγματα και σωρευτικές συνέπειες θα μπορούσαμε να γεμίσουμε ένα τουλάχιστον πολύ μεγαλύτερο βιβλίο...

Οι άνθρωποι τείνουν να εναρμονίζονται με την κυρίαρχη συμπεριφορά του εκάστοτε περιβάλλοντος που συμμετέχουν (τις αποκαλούμενες και ως «τμηματικές κοινωνίες»⁵³). Όταν οι civil κοινωνικοί κανόνες δεν γίνονται ευρύτερα σεβαστοί, τόσο περισσότερο τείνουν να παραβιάζονται (π.χ. «μήπως να κάνουμε κάποια μικροαπάτη; Έτσι και αλλιώς όλοι «τα παίρνουν»). Σε μία κοινωνία που κυριαρχεί η καχυποψία αυξάνεται η πιθανότητα εξαπάτησης, εκμετάλλευσης και διαφθοράς.

Σε έρευνα το 2012, το 92% των Ελλήνων πολιτών θεωρούσε την κοινωνία διεφθαρμένη⁵⁴. Και σε άλλη το 2013, το 42% συμφώνησε ότι «στην Ελλάδα πάντα θα υπάρχει διαφθορά» (με το 54% ότι μπορεί να γίνει μία χώρα χωρίς διαφθορά)⁵⁵. Αυτές υποδηλώνουν ότι οι περισσότεροι συνειδητοποιούν ότι παραβιάζουν μία σειρά κανόνων, που ίσως

⁵¹ Σε μία κλίμακα από 0 – 10, με ποσοστά να αντιστοιχούν στο 10, το 0,3% των Ελλήνων συμφώνησε απόλυτα με τη φράση «μπορούμε να έχουμε εμπιστοσύνη στους περισσότερους ανθρώπους». Το ίδιο απόλυτα σε ποσοστό 0,1% (βαθμίδα 10) απάντησαν ότι «οι περισσότεροι άνθρωποι θα προσπαθούσαν να είναι δίκαιοι μαζί μου». Και τέλος, στην ίδια βαθμίδα, μόλις το 0,2%, συμφώνησε στον ίδιο βαθμό ότι «οι άνθρωποι προσπαθούν να βοηθήσουν τον άλλον» (European Values Survey και Ε.Κ.Κ.Ε., *Πέμπτος γύρος*).

⁵² Αν και στο έβδομο γύρο της World Values Survey η μεθοδολογία της έρευνας διαφέρει σημαντικά την προηγούμενη.

⁵³ Στο Gellner, 1994

⁵⁴ Διεθνής Διαφάνεια, 2012, σ. 31

⁵⁵ Public Issue, 2013.

να θεωρούν και δίκαιους, επιλέγουν όμως τις διαδεδομένες πρακτικές, εκείνες «που υπογορεύει η πραγματική ζωή».

Η αναξιοκρατία, που αναφέρει ο Ζαπαντιώτης, είναι επίσης μία συνέπεια, ταυτόχρονα και αιτία. Δεν επιλέγονται συχνά οι πιο άξιοι για τις δημόσιες θέσεις, αλλά «τα δικά μας παιδιά» (συνήθως συγγενικά και κομματικά). Αν συμπεριλάβουμε και τις χάρες που χρωστούν στους «ευεργέτες» τους τότε είναι συχνά εξαρτημένα από πρόσωπα και συμφέροντα που τα προώθησαν, και μάλλον θα χρειαστεί να ανταποδώσουν με ανάλογες παράτυπες χάρες.

Έτσι διαμορφώνεται μία άδηλη, αλλά ισχυρή κουλτούρα διαπλοκής και αυτοί που παραμένουν πιστοί στην τήρηση των civil κανόνων συνήθως «δεν προσκαλούνται να συμμετάσχουν στο παιχνίδι». Συνεπάγεται επίσης και ένα μέτριο επίπεδο ικανοτήτων ως προς τον γενικό μέσο όρο. Καθώς τα «δικά μας παιδιά» δεν είναι αναγκασμένα να προσπαθήσουν για να γίνουν καλύτερα. Η αξιολόγησή τους έχει να κάνει κυρίως με τους «άδηλους κανόνες», και αυτοί που υπερβαίνουν τον μέσο όρο συχνά γίνονται «απειλητικοί» γιατί αποδεικνύουν με τις επιδόσεις τους την μετριότητα των άλλων.

Έτσι θεσμοποιείται μία παράλληλη, πιο ισχυρή «πρακτική δεοντολογία» με αθέατες δοσοληψίες που ζημιώνουν ολόκληρη την κοινωνία. Οι νεοεισερχόμενοι στο κοινωνικό σύνολο θα διακρίνουν εκείνους τους κανόνες που χρειάζεται να εφαρμόσουν για να μπορέσουν να επιβιώσουν και να εξελιχθούν. Συνακόλουθα έχει τεθεί σε κίνηση το καθολικό σπινάκι στην ποιότητα των κοινωνικών σχέσεων. Κάτι ανάλογο με το κλασικό της φιλελεύθερης οικονομίας (αποεπένδυση-ανεργία – έλλειψη αγοραστικής δύναμης- αποεπένδυση, και ξανά ο ίδιος κύκλος σε χειρότερες συνθήκες). Σε μακρο- επίπεδο όλα αυτά σημαίνουν πολυδιάστατη δυσλειτουργία της κοινωνίας. Οικονομική, κοινωνική, πολιτική.

Το πρόβλημα εντοπίζεται στις κυρίαρχες νοοτροπίες που διαπερνούν αναπόφευκτα και την πολιτική και την οικονομική σφαίρα. Είναι κάτι σαν το αίμα που μεταφέρει οξυγόνο και άλλα ζωτικής σημασίας συστατικά στον ανθρώπινο οργανισμό. Αν είναι προβληματικό, επηρεάζει αναπόφευκτα και τη λειτουργία των οργάνων του. Ανάλογα, και σε μία κοινωνία κανένας θεσμός δεν μπορεί να λειτουργήσει ικανοποιητικά. Όλα αυτά **συνιστούν αναπόφευκτη συνέπεια όταν δεν έχουν αναπτυχθεί ικανοποιητικά ή δεν γίνονται σεβαστοί οι κανόνες του συλλογικού «εμείς».**

Σίγουρα υπάρχουν και κοινωνίες με πολύ χειρότερες συνθήκες. Αλλά και άλλες θεματικά πιο civil από τη δική μας. Χρειάζεται επίσης να υπογραμμίσω ότι υπάρχουν και αξιοσημείωτες όψεις της νοοτροπίας μας που είναι γοητευτικές. Όπως όταν προσφέρουμε βοήθεια σε περιπτώσεις κινδύνου ή σε αρκετές δράσεις αλληλεγγύης κατά την περίοδο της κρίσης. Ωστόσο, συγκριτικά είναι μάλλον πιο περιορισμένες ή αδύναμες, και οι επικρατούσες συνθήκες τείνουν να τις περιορίζουν ακόμη περισσότερο.

3.4. Ανάγκες, κρατισμός και Μ.Κ.Ο.

Οι ανάγκες των ανθρώπων δεν είναι σταθερές. Δημιουργούνται καινούργιες και μετασχηματίζονται διαρκώς οι παλαιότερες. Η ανάγκη για σίτιση μετά τον Β΄ Π.Π. ικανοποιείτο με ένα πιάτο φαγητό. Σήμερα έχει μετασχηματιστεί σε ποιοτικά ανώτερα ήδη. Σε κάποιον που δίνουμε μόνο ψωμί και όσπρια μπορεί να ικανοποιούμε την πείνα του αλλά όχι την ανάγκη σίτισης, όπως νοείται σήμερα στο δυτικό κόσμο.

Στις μέρες μας παρακολουθούμε στα δελτία ειδήσεων τις εργαζόμενες μητέρες να διεκδικούν μία θέση σε έναν κρατικό παιδικό σταθμό για το παιδί τους. Αν ζούσαμε τη δεκαετία του '60, μάλλον θα στιγματιζόταν από τον κοινωνικό περίγυρο. «Καλά δεν μπορεί να κάτσει σπίτι της για να τα μεγαλώσει»; Ή «Πού είναι η γιαγιά και ο παππούς»; Στο παρελθόν ήταν μία ανάγκη με πολύ διαφορετικά χαρακτηριστικά. Σήμερα έχουν αλλάξει οι κοινωνικοί κανόνες. Η μητέρα δεν αισθάνεται υποχρεωμένη να μείνει στο σπίτι για να μεγαλώσει τα παιδιά της. Η τρίτη ηλικία είναι πλέον ενεργή ηλικιακή κατηγορία με δικαίωμα στη ζωή και όχι ταγμένη στην αναπαραγωγή των παιδιών της. Πόσο μάλλον αν φανταστούμε εκείνη την εποχή να παίρνει την άδεια από την εργασία του ο πατέρας και όχι η μητέρα για να τα φροντίσει. Μάλλον θα ήταν αιτία χλευασμού. Αν ψάξουμε στην ιστορία των ανθρώπων θα διαπιστώσουμε ότι οι ανάγκες αντιμετωπίζονταν από διαφορετικούς θεσμούς ή συνήθειες που ιστορικά είχαν διαφορετικά χαρακτηριστικά. Στο μέλλον θα διαπιστώσουμε και πάλι διαφορετικές αντιλήψεις. Τέλος, υπάρχουν και ανάγκες που δεν καλύπτονται επαρκώς από κανέναν τομέα της κοινωνίας.

Μέσα σε όλα αυτά, και για τις χρόνιες παθολογίες της κοινωνίας μας, έχουμε την τάση να καταλογίζουμε την ευθύνη και την υποχρέωση στο κράτος για να επιλύει μία σειρά προβλημάτων, που όμως θα μπορούσαμε και οι ίδιοι. Πόσες φορές έχουμε ακούσει στην τηλεόραση να διαμαρτύρονται π.χ. «που είναι για να καθαρίσει το χιόνι έξω από την πόρτα του σπιτιού μου»; Κάτοικοι κάποιων άλλων χωρών σίγουρα θα το άκουγαν με απορία... Οι πολιτικοί, σχεδόν στο σύνολό τους υπόσχονται ότι θα διορθώσουν τα λάθη των ανταγωνιστών τους, υποδηλώνοντας ότι το κράτος και οι ίδιοι μπορούν να τα αντιμετωπίσουν με επιτυχία. Σπάνια όμως αναφέρονταν δημόσια σε επιζήμιες νοοτροπίες μας, γιατί αυτό... δεν φέρνει ψήφους.

Στη συλλογική συνείδηση παραμένει επίσης ισχυρή η εντύπωση της χρυσής εποχής του Κράτους Πρόνοιας με το επικρατούν «το κράτος πρόνοιας προστατεύει -και πρέπει να προστατεύει- τους ανθρώπους από το λίκνο (την κούνια) ως τον τάφο» Ωστόσο, αυτό αποτελούσε πάντοτε ένα στερεότυπο, καθώς σε καμία κοινωνία το κράτος δεν παρείχε τέτοια προστασία. Αναφερόμαστε σε μία συγκεκριμένη περίοδο κυρίως στη δυτική Ευρώπη μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, έως τις πετρελαιοκρίσεις του '78 – '79 που παρείχε εκτεταμένα ορισμένα αγαθά και ικανοποιούσε αρκετές από τις ανάγκες των πολιτών της εποχής εκείνης. Ήταν μία περίοδος με διαφορετικούς κοινωνικο-οικονομικούς και

παγκόσμιους πολιτικούς συσχετισμούς, δομή της οικογένειας, δημογραφικά χαρακτηριστικά κ.ά. και μπορούσε να το κάνει σε σημαντικό βαθμό. Αν αναφερθούμε όμως στις ανάγκες γενικότερα, η οικογένεια ήταν αυτή που ικανοποιούσε πρωτίστως τις περισσότερες, -και ανάλογα με την κοινωνία που αναφερόμαστε, σε διαφορετικό βαθμό άλλες κάλυπταν οι εκκλησίες, ο Τρίτος Τομέας, τα κοινωνικά δίκτυα και η αγορά.

Δεν υπήρξε ούτε θα υπάρξει ποτέ κράτος που να ανταποκρίνεται πλήρως στις ανάγκες των πολιτών γιατί, μεταξύ άλλων, έχει την ενδογενή περιπλοκότητα της γραφειοκρατίας και το κόστος λειτουργίας θα υπερέβαινε ακόμα και την φαντασία. Σκεφθείτε απλά και μόνον το πεδίο της οικολογίας και πιο συγκεκριμένα το υποπεδίο της προστασίας των δασών στη χώρα μας. Αν παρείχε όλα τα μέσα και το ανθρώπινο δυναμικό για την αποτελεσματική προστασία τους θα τίνανε τον κρατικό προϋπολογισμό στον αέρα... Από την άλλη οι κερδοσκοπικές επιχειρήσεις δεν δραστηριοποιούνται, αν δεν τις πληρώσουν κάποιιοι και αν φυσικά δεν αποκομίσουν ένα ικανοποιητικό κέρδος. Αυτή η ανεπάρκεια καθιστά αναγκαία τη συμβολή των ίδιων των πολιτών στην πρόληψη, την επιτήρηση ή την πυρόσβεση. Και αυτοί που το κατανοούν αναλαμβάνουν συχνά οι ίδιοι πρωτοβουλίες, και για να οργανώσουν τη δράση τους, συχνά δημιουργούν άτυπες ομάδες ή Μ.Κ.Ο.

Και εδώ συχνά συναντάμε την ερώτηση: Δεν θα μπορούσε να ασχοληθεί το ίδιο το κράτος, αν βελτίωνε κατά κάποιο τρόπο τη λειτουργία του; Έχοντας συχνά ως πρότυπα άλλες χώρες; Για παράδειγμα η Σουηδία έχει πετύχει υψηλές επιδόσεις στην κοινωνική φροντίδα, όμως εκεί οι Μ.Κ.Ο. είναι περισσότερο αναπτυγμένες σε άλλα πεδία, όπως στις πολιτιστικές δραστηριότητες και στην προστασία τους περιβάλλοντος. Μάλιστα ο μέσος Σουηδός είναι μέλος σε τρεις Μ.Κ.Ο.⁵⁶ Στην Νορβηγία και στο ίδιο πεδίο δραστηριοποιείται πολύ λιγότερο, παρότι πλούσια χώρα, και το κράτος επιλέγει να τις χρηματοδοτεί από το να δημιουργεί κοινωνικές υπηρεσίες. Και ιστορικά, αυτές ήταν που το πίεζαν να παρέχει περισσότερους πόρους⁵⁷. Και όμως, και οι δύο χώρες κατατάσσονται στο σοσιαλδημοκρατικό ή σκανδιναβικό μοντέλο σύμφωνα με τις κλασικές τυπολογίες των Esping-Andersen και Titmuss, αντίστοιχα. Σε διαφοροποίηση και πάλι, σε καθεστώς που κατατάσσονται στο αποκαλούμενο φιλελεύθερο μοντέλο, η κοινωνική φροντίδα στις Η.Π.Α. και στην Αυστραλία είναι σε μεγάλο βαθμό αρμοδιότητα των Μ.Κ.Ο. και των πολιτών που έχουν φιλελευθρικά αισθήματα ή υποχρεώνονται από τη φορολογία⁵⁸.

Σε όλες τις ανωτέρω περιπτώσεις, το κράτος τις ενισχύει για ποικίλους λόγους⁵⁹. Το 1997 σε εννέα χώρες της Δυτικής Ευρώπης το κράτος συνέβαλε κατά μέσο όρο με ποσο-

⁵⁶ Grassman and Svedberg, 1996.

⁵⁷ Kuhnle and Selle, 1992.

⁵⁸ Βλ. περισσότερα στο Ζάννις, 2002.

⁵⁹ Βλ. Ζάννις, 2013α, σ.σ. 219- 221

στό 46% στα έξοδά τους στο πεδίο των κοινωνικών υπηρεσιών⁶⁰. Η διακρατική έρευνα του Πανεπιστημίου John Hopkins σε 27 χώρες στον κόσμο (σε όλα τα πεδία δραστηριότητας μαζί) έδειξε ότι το 40% των εσόδων τους προερχόταν από κρατικές ενισχύσεις, και μόλις το 11% από τη φιλανθρωπία-ενώ το 49% από εμπορικές δραστηριότητες ή χρέωση πελατών⁶¹.

3.5. Η καχυποψία

Σε μία καταγραφή του 2014 στη χώρα μας, απαριθμούνται πάνω από 6.000 Μ.Κ.Ο.⁶² (Αν και δεν διακρίνουμε πόσες είναι δημόσιου ή αμοιβαίου οφέλους, υπάγονται σε κόμματα ή αποτελούν ενδιάμεσα υβρίδια του Τρίτου Τομέα σε συνεργασία με τον κρατικό ή τον επιχειρηματικό τομέα). Ωστόσο, αρκετοί άνθρωποι από ποικίλα στρώματα του πληθυσμού είτε λόγω φιλευσπλαχνίας, είτε λόγω γνήσιου ενδιαφέροντος για τους άλλους, είτε λόγω πίστης στις χριστιανικές αξίες, είτε επειδή είναι επηρεασμένοι από το δυτικό lifestyle -που εμπεριέχει και την κουλτούρα της ανθρωπιστικής κοσμιότητας-είτε για λόγους αυτοπροβολής ή άλλους δημιούργησαν δημοσίου οφέλους Μ.Κ.Ο. σε κάθε πεδίο δραστηριότητας (ενώ άλλοι επέλεξαν περισσότερο άτυπες μορφές αλληλεγγύης).

Ειδικά στην υγεία, στην κοινωνική φροντίδα και στην οικολογία, αυξάνονταν ταχύτατα κατά την τελευταία δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Αντιμετωπίζονταν όμως συχνά και ως εχθρός του έστω και ανεπαρκούς κοινωνικού κράτους. Μαζί με τις κερδοσκοπικές επιχειρήσεις εντάσσονταν συχνά στο ίδιο ερμηνευτικό πρίσμα «αποκρατικοποίησης σύμφωνα με τις νεοφιλελεύθερες επιταγές». Η καχυποψία ενισχύθηκε περισσότερο όταν άρχισαν να αυξάνονται οι παροχές από το κράτος και την Ευρωπαϊκή Ένωση. Αλλά και τον εθελοντισμό, εκτός του πλαισίου της πολιτικής ή της εκκλησίας, η μεγάλη πλειονότητα τον υποτιμούσε ή θεωρούσε ότι «ήταν δουλειά του κράτους». Ήταν συχνά και αντικείμενο χλεύης: «Καλή δουλειά και δεν πληρώνεσαι»; «Εσύ τι κερδίζεις από αυτό»; Δεν είναι τυχαίο ότι σε στατιστικές πριν την κρίση είμαστε στις τελευταίες θέσεις στην προσφορά εθελοντικής εργασίας στην Ε.Ε.⁶³

Για αρκετούς βέβαια ήταν και ευκαιρία για «business με ανθρωπιστικό μανδύα», συχνότατα σε διαπλοκή με δημόσιους λειτουργούς. Η ζημιά που προκάλεσαν όμως στις

πραγματικές Μ.Κ.Ο. ήταν τεράστια. Σε μία κοινωνία με πολλά ξερά χορτάρια, και αντίξοες καιρικές συνθήκες, τα χλωρά καίγονται εύκολα... Το αποκορύφωμα ήταν μέσα στην κρίση και με αφορμή την ενίσχυση των διεθνών Μ.Κ.Ο. από την Υπηρεσία Διεθνούς Ανάπτυξης και Συνεργασίας του Υπουργείου Εξωτερικών⁶⁴ καλλιεργήθηκε εντατικά κάποια μορφή «Μ.Κ.Ο.-απέχθειας», κυρίως μέσω πολιτικών και Μ.Μ.Ε.. Αν προβαίναμε σε αναζήτηση στο διαδίκτυο στο «Μ.Κ.Ο.» πρωτίστως θα ανακαλύπταμε το «Μπίζνες Καλά Οργανωμένες» και άλλα απαξιωτικά.

Θυμάμαι επίσης, κατά την περίοδο 2013 - 2014 σε σχετικά σεμινάρια σε δημόσιους υπαλλήλους που χρησιμοποιούσα με υπερηφάνεια το όνομα της οργάνωσης μου, ως φορέα απ' όπου προερχόμουν. Όμως στα πρόσωπα των περισσότερων διέκρινα κάτι περισσότερο από καχυποψία. Μία ημέρα δοκίμασα μεγάλη έκπληξη, όχι από κάποιους συμμετέχοντες, αλλά από τον ίδιο μου τον εαυτό. Στην πιεστική ερώτηση κάποιας κυρίας «εσύ γιατί το κάνεις;», υπονοώντας ότι σίγουρα έχω κάποιο κρυφό ιδιοτελές συμφέρον, τί της απάντησα; Όχι κάποια γοητευτική αιτιολογία αλλά κάτι πολύ πιο πεζό: «Άλλοι ξοδεύουν το χρόνο και τα χρήματά τους σε ρούχα ή ασχολούνται με το ποδόσφαιρο. Εγώ έχω αυτό το "χόμπι"».

Στο διάλειμμα προσπαθούσα να συνειδητοποιήσω τί είχα πει... Και δειλίσα να πω ότι το κάνω από ενδιαφέρον για τους άλλους (αντιλώντας εγωιστικά και προσωπική ικανοποίηση από αυτό). Ανάλογα συναισθήματα βίωναν εκείνη την περίοδο και φίλοι που είχαν το ίδιο «χόμπι». Παραφράζοντας τη διάσημη εισαγωγή στον Άμλετ του Σαίξπηρ: «Κάτι πολύ στραβό υπάρχει στο βασίλειο της Δανιμαρκίας»⁶⁵...

⁶⁰ Salamon, Anheier and Associates, 1999

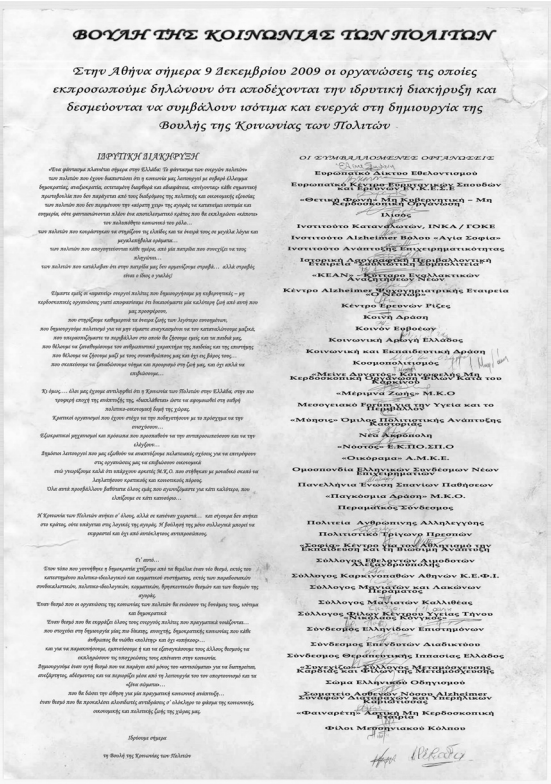
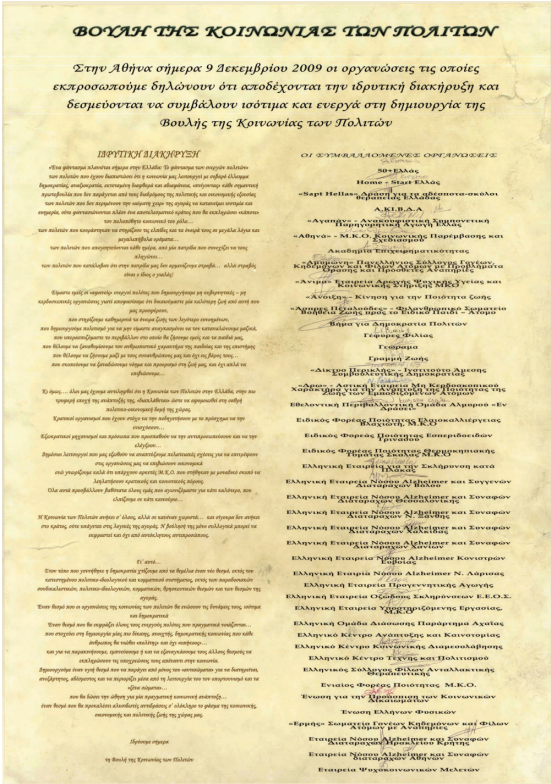
⁶¹ Salamon et al, 2000, σελ 5. Η έρευνα είναι λίγο παλιά, αλλά η μοναδική διακρατική αυτού του εύρους με τα ίδια κριτήρια σύγκρισης.

⁶² Αφουξενίδης και Γαβρίκη, 2014

⁶³ Σε έρευνα πριν την κρίση, το 2009, μόλις το 0,3% των ενηλίκων προσέφερε οργανωμένη εθελοντική εργασία σε Μ.Κ.Ο., ενώ δεν υπάρχουν καταγραφές για την ανενίσχυση. Educational, Audiovisual & Culture Executive Agency (EAC-EA) Directorate General Education and Culture, 2010

⁶⁴ Που ήταν όμως υποχρεωτικό, σύμφωνα με τις διακρατικές συμφωνίες που έχει υπογράψει η Ελλάδα, να δίδει ένα μικρό ποσοστό του Α.Ε.Π., για ανθρωπιστική και αναπτυξιακή βοήθεια προς αναπτυσσόμενες χώρες, κυρίως μέσω των Μ.Κ.Ο. Σήμερα, με ανάλογο τρόπο ωφελούν την Ελλάδα κυρίως το Λιχτενστάιν και η Νορβηγία. Στην περίπτωση της χώρας μας εγγράφηκαν αρκετές Μ.Κ.Ο. με την ελπίδα οικονομικής ενίσχυσής τους, μεταξύ αυτών και κάποιες της τελευταίας στιγμής. Από τις καταγεγραμμένες, ωστόσο, λίγες χρηματοδοτήθηκαν, και κυρίως ορισμένες της τελευταίας στιγμής.

⁶⁵ Παράφραση των πρώτων γραμμών από τον Άμλετ του Σαίξπηρ: «Κάτι σάπιο υπάρχει στο βασίλειο της Δανιμαρκίας».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η Βουλή της Κοινωνίας των Πολιτών

Κατά τα τέλη του 2008 δεν είχε ακόμη φτάσει η οικονομική κρίση στην καθημερι-
νότητά μας και ο όρος Μ.Κ.Ο. δεν είχε βγάλει ακόμη κακό όνομα. Όμως γνωρίζαμε ότι ο
χώρος πήγε να καταληφθεί από «διαπλεκόμενους ανθρωπιστές» και «Μ.Κ.Ο – πατέρες».
Για αυτό μία ομάδα από διαφορετικές οργανώσεις αποφασίσαμε να ξεκινήσουμε την Πρω-
τοβουλία για τη Δημιουργία της Βουλής της Κ.τ.Π. Οι λόγγοι περιγράφονται γλαφυρά στην
Ιδρυτική Διακήρυξη που υπογράψαμε το 2009:

4.1. Η Ιδρυτική Διακήρυξη

«Ένα φάντασμα πλανιέται σήμερα στην Ελλάδα: Το φάντασμα των ενεργών πολιτών»⁶⁶
των πολιτών που έχουν διαπιστώσει ότι η κοινωνία μας λειτουργεί με σοβαρό έλλειμμα
δημοκρατίας, αναξιοκρατία, εκτεταμένη διαφθορά και αδιαφάνεια «πνίγοντας» κάθε ση-
μαντική πρωτοβουλία που δεν παράγεται από τους διαδρόμους της πολιτικής και οικο-
νομικής εξουσίας

των πολιτών που δεν περιμένουν το «αόρατο χέρι» της αγοράς να κατανείμει ισοτιμία και
ευημερία, ούτε φαντασιώνονται πλέον ένα αποτελεσματικό κράτος που θα εκπληρώσει
«κάποτε» τον πολυπόθητο κοινωνικό του ρόλο...

των πολιτών που κουράστηκαν να στηρίζουν τις ελπίδες και τα όνειρά τους σε μεγάλα
λόγια και μεγαλειήβωδα οράματα...

των πολιτών που απογοτεύονται κάθε ημέρα, από μία πατρίδα που συνεχίζει να τους
πληγώνει...

των πολιτών που κατάλαβαν ότι στην πατρίδα μας δεν αρμενίζουμε στραβά.... αλλή στρα-
βός είναι ο ίδιος ο γιαλός...

Είμαστε εμείς οι «αφανείς» ενεργοί πολίτες που δημιουργήσαμε μη κυβερνητικές – μη
κερδοσκοπικές οργανώσεις γιατί αποφασίσαμε ότι δικαιούμαστε μία καλύτερη ζωή από
αυτή που μας προσφέρουν,

⁶⁶ Παράφραση της γνωστής φράσης από την εισαγωγή του Κομμουνιστικού Μανιφέστου του Μαρξ-Ένγκελς.